

Botcsinálta központ az abszolút periférián

Pozsony, mint köztudott, de olyannyira, hogy kár is volna erre több szót pazarolni, a történelmi Magyarország földrajzi, nyelvi és kulturális, azon belül legfőképpen szépirodalmi peremvidékén alakult a Mohács utáni hosszú magyar naplemente fontos városává – három évszázadra fővárosává. Az abszolút periférián. A város a magyar, a német, a morva és a szlovák etnikum találkozási pontján hever, de képletét több szomszédos horvát település meg a főispáni széket nemzedékről nemzedékre öröklő Pálffy család alapvetésével egy folyton népesedő zsidó polgárság is átszínezte. A késő közép- és az újkor magyar írói-költői inkább csak kerülgették a várost, mint macska a forró kását. Bornemisza Péter, Balassi Bálint, Huszár Gál, Pázmány Péter, Szenczi Molnár Albert (a református) vagy Náray György (a katolikus) énekszerző-műfordító, a költő Amade László és atyja, a szintén László, a történetíró Istvánffy, a zseniális Ipolyi Arnold hosszabb-rövidebb időre meglakta, a szakolcai Gvadányi vagy a szintén Szakolcán tanárkodott Juhász Gyula olykor fölkereste, és forgolódott benne például Petőfi vagy Kisfaludy Sándor, aki mint diák 1788-tól három évig a Kecse utcában lakott, hogy ma a teljesen elidegenített Pozsony egyetlen megmaradt magyar emléktáblája őrizze emlékét. Jókai a német szó kedvéért tanult Pozsonyban, de ezek az ifjú férfiak gyorsan el is hagyták a várost, megtelepültek valahol, többnyire a szomszédos magyar régiókban, a Csallóközben vagy Mátyusföldön, illetve egy-egy szintén közeli szlovák vagy úgynevezett morva-szlovák közösségben, és odébbálltak. Jellemző, hogy a Csallóköz és Mátyusföld magyar ifjai német szóra jöttek Pozsonyba, az akkor még nem cseh, francia és angol, hanem török botok csinálta magyar főváros német ajkú gyermekei közé. Magyar irodalmi élet kialakulásáról ebben a kétharmad részt idegen ajkú városban szó sem lehetett. Evangélikus líceumának oktatási nyelve, később szellemisége is alkalmatlan volt magyar írótehetségek elindítására, egyetemét pedig alaposan és tragikusan megkésve, a történelmi ország életének utolsó pillanataiban alapították, és Trianonnal be is kellett zárnia kapuit. Jó közép- és felsőoktatás, jó magyar színház, jó magyar kulturális sajtó és gazdag, differenciált művészeti élet tenyésztette volna ki vagy vonzotta volna Pozsonyba, az akkor még magyar fővárosba a magyar írókat, de ezt a közeget sajnálatos módon az országgyűlések hónapjai sem bírták tartósan kialakítani. Az adott társadalmi körülményekből – környüállásokból – hiányzott a külső szervező ösztön; a lehetséges mecénások, főnemesek és tehetős polgárok nem törődtek a város elvárható magyar kultúrateremtő szerepével, a tőle keletre fekvő mátyusföldi, csalló- és szigetközi térségek jobbagy és kis- meg középnyemes tömegei pedig nem nevelték fiaikat írókká, művészekké, tudósokká. Pápa, Pozsony, Nagyszombat legfeljebb papokat és iskolarektorokat – falusi jegyzőket nevelt belőlük. A környék kiváló zeneszerzőket adott a világnak: Gustav Mahlert, Haydnt, Hummelt, Lisztet, Mosonyit, Dohnányit, az itt is alkotott Erkeleket, vagy az ide sodródott és itt diákoskodott Bartókot, de írókat alig-alig. A líceum nem magyar, hanem szlo-

vák értelmiséget, szlovák evangélikus írókat, politikusokat, ún. nemzetébresztőket röptetett az északi vidékekre, hosszú névsorukat az épület sarkára vészték, falai közt a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete székelt. Pozsonyt, a magyar fővárost, annyi magyar történelmi várossal és még több faluval együtt átengedtük az idegen ajkú, szellemű, érdekű és kultúrájú etnikumoknak. Mint ma, Trianon és Párizs irtózatos pofonjai után is a maradék országban mindenfelé, nemcsak a perifériákon. Ha a peremeket recsege-ropogva letörték, már csak a jövő végett is, ne rájuk, hanem történelmi tanulságul magunkra vessünk, őseink bambáskodták el a dolgot, ahogy klasszikusunk írta, nemzetünknek „önkeze vágta sebé”. Pozsony történelmi magyar irodalmi szerepéről ennyit.

A magyar irodalomnak a pest-budai kulturális központ reformkori kikristályosodásáig inkább csak egyszemélyes irodalmi és tudományos intézményei voltak: egy Kazinczy, egy Kölcsey, Berzsenyi, Pálóczi Horváth, a Kisfaludyak, és így tovább, ki-ki a maga kisebb-nagyobb földbirtokán, a létét és írói munkáját biztosító jobbágyság körében, vagy mint éppen itt ez a Keszthely főúri mecénásával, a Helikonnal mint az alkotók alkalmi gyűjtőhelyével, továbbá néhány iskolaváros és kolostor, Debrecen az ő Földijével, Fazekasával és Csokonaijával – és persze Erdély gazdag városi kultúrája. Nálunk a Felvidéken itt volt még a jórészt német ajkú Kassa a közismert újkori magyar irodalmi szerveződésekkel és a szepesi német és szlovák-ruszin térségbe zárt Eperjes. Petőfi Kassa-portréja közismert; ő kiábrándult a szép város leányaiból és német színházából, tovább indulásakor pedig, 1845. április 3-án vagy 4-én ezt rögzítette *Uti jegyzetében*: „Maga a város szép, igen szép halott. Semmi élet benne (...) Hűvös, ködös komor volt a reggel, mint szívemben – Kassa emléke, hol magyar szót alig hallottam.” Igen, megint az a fránya, hiányzó magyarországi magyar szó, a német mint az irodalom kibontakozásának akadály. Egyébként első jambusait és szonettjét Kazinczy a német és ruszin-szlovák ajkú Eperjesen, egy német polgárlányhoz írta.

Olyan-ilyen alkalmi irodalmi központtá Pozsony a reform-országgyűlések idején vált. Kölcsey, Kazinczy, Csokonai, Petőfi, az irodalmat tágabban értelmezve Széchenyi, Kossuth és az országgyűlések számos kiváló szónoka hagyta névjegyét a pozsonyi kötődésű irodalom történetében, de a város mint irodalmi központ a diéták Pestre költözésével még ebben a halovány mivoltában is megszűnt létezni. Emlékhelyei vannak, de Trianon óta rejtőzködnek. Kisfaludy Sándor nyilván véletlenül ránk maradt emléktábláján túl a szláv honfoglalók Petőfi Apácapálya utcai tábláját leverték, Fadrusz János márvány Mária Terézia-szobrát ízzé-porrá zúzták, a törökverő Pálffy Miklós szobrát lefejezték, de megvan Bartók átkozottul rossz bronz portréja a Kórház utca elején és emléktáblája a klarissza zárda falán, megvan Liszt szép bronz portréja a koronázó templom közelében, látható Hummel sakkfiguraszerűen ide-oda tologatott mellszobra, pillanatnyilag nem is tudom, hol, és Petőfi szintén ide-oda telepített márvány emlékműve, most talán éppen csonkítatlan állapotában az orvosi egyetem parkjában – és visszakerült a diéták házának oromzatára a királyi magyar címer, valamint Stúr emléktáblája mellé az országgyűlésekre emlékeztető felirat.

Pozsony a magyar irodalom egyik regionális központjává az Antant botja csinálta a trianoni kastélyban (1920–21), majd a döntésbe vont hatalmaké Bécsben (1938), végül ismét a győzteseké Párizsban (1946). Ez a három történelmi időpont a szlovák fővárossá kodifikált hajdani magyar főváros magyar irodalmi központ-szerepét is meghatározta: hol bővítette, hol pedig zsugorította. A csehszlovák katonai megszállást követő hónapok az általános értetlenség és döbbenet jegyében teltek el. A várost és környékét a cseh légiók bevonulása előkészítetlenül érte egy cseh hadtörténeti monográfia szerint is, amely a bukott rendszerben nem jelenhetett volna meg, ha a nemzetpolitikailag elkötelezett hivatal rá nem üti a placetot. Mi több, magát a pionír cseh zászlóalj is meglepte, hogy a történelmi Magyarország nyugati, Pozsony vármegye Hegyentúli járásában, a Kis-Kárpátok nyugati lejtői mentén egyetlen magyar puskalövés nélkül vonulhattak ide-oda, le és föl. A szlovák ajkú városok lakossága zsidó pogromokat rendezett, s a magyar közigazgatás csak a cseh határ mentén állomásozó cseh légiókat tudta elérni, hogy a kedélyeket lecsönDESítse. Károlyi Mihályék nem akartak magyar katonát látni, s a vérszemet kapott csehek, akiket Masarykéék nagyon is látni akartak, francia segédlettel elfoglalták Pozsonyot, majd az egész Felvidéket Miskolcig és Kárpátalja legkeletibb határáig, ahol a közös csehszlovák-román határral a Kisantant gyűrűje be is zárult. Azért fontos ez a történelmi dióhéj, mert ily módon a kárpátaljai magyarság is előbb-utóbb Pozsonyot tekintette irodalmi központjának. A kárpátaljaiakkal együtt közel egymillió magyar lélek esett az ifjú, kamaszosan mohó és mindjárt gyarmatosítóként cselekvő cseh imperializmus zsákmányául. Ez a majdnem egymillió magyar tömeg kellő földrajzi keretek közt kiadott volna egy nemzetet, egy svájci típusú kantonális rendszerben mindenképpen. Ugyanezt hasonló feltételek révén a ma öt-hatszázezres lélekszámú szlovákiai magyarság is megtehetné, jóllehet különböző mesterkedésekkel az eredetileg összefüggő határmenti magyar ajkú sávot a csehszlovák politikai rendszereknek sikerült nyelvileg megkeverni, sőt két-három ponton megszakítani. Pozsony ennek a közel egymillió, majd közel hatszázezres magyar nemzettörődéknek lett az irodalmi fővárosává.

Krammer Jenő, akit a II. világháború után Budapestre telepítettek, a hatvanas évek végéig átjárt Pozsonyban maradt nővéréhez, és minden alkalommal bekopogott hozzánk az *Irodalmi Szemle* szerkesztőségébe. Egyszer azt beszélt el nekünk, mennyire megdöbbenette a pozsonyiakat a cseh légiók bevonulása. Olyan pocsekul működött a titkos és nyílt magyar hírszolgálat, vagy úgy elszabotálták őket, hogy a város népe csak ámult, hogy milyen bolygóról potyogott a nyakába ez a rengeteg cseh katona. Cseh hadsereg, hirtelen a semmiből csak úgy...? Amikor a csehek is a Monarchia színeiben harcoltak, az Antant ellen? S a maradék magyar egységek hagyják, hogy a csehek előretörjenek? Az ellenálló magyarokat visszaparancsolják? Mi ez az egész?

Ezt a döbbenetet élte át az egész felvidéki és vele az erdélyi, délvidéki és nyilván várvidéki magyarság, és ennek adott hangot, amennyire a cenzúra megengedte, írásbelisége, amikor saját bőrén tapasztalta meg, milyen az, amikor egy ezeréves ország a központi nemzeti hatalom sorozatos, bűnös balfogásai révén recsege-ropogva széthull – és így, ilyen megalázó módon hull darabjaira,

hogy magyarok millióit veti oda prédául a kis és még kisebb győztesek imperIALIZMUSÁNAK, annak, hogy így, úgy, amúgy, durvábban vagy ravaszabban folyamatosan megalázzák, lefokozzák, lealacsonyítsák, kisemmizzék. A cseh és szlovák politikai elit azonnal megkezdte a magyarság anyagi, politikai, művelődésügyi, területi, közigazgatási és etnikai nyelvi zsugorítását. Az irodalom, amely még csak születőben volt, s voltaképp még a korszak végén, az I. Köztársaság alkonyán is nagyobbacska gyerekcipőben járt, differenciáltan reagált az ország, Közép-Európa, az összmagyarság és benne a felvidéki magyar nemzettörődék állapotára. A kommün bűneit megtorló ellenterror elől Csehszlovákiába emigrált magyar polgárság a Masarykékkal-Benesékkal való szoros együttműködés híve volt, míg az elcsatolt területek őshonos lakossága, amely a nemzeti elnyomás különböző változatait volt kénytelen elszenvedni, pártokba vagy pártok köré tömörült, a legálisan működő kommunista pártot is beleértve. Ez a párt különösen a csehszlovák földreform által teljesen kisemmizett, népes magyar agrárproletariátus körében volt sikeres, különös tekintettel a világgazdasági válság esztendeire. Leghangosabb szószólója ennek a társadalmi rétegnek a szociálisan rendkívül érzékeny publicista, Fábry Zoltán volt. Kisebbségi regionális központok mellett, mint Losonc, Nyitra, Révkomárom, Kassa, Ungvár vagy a Fábry Zoltán uralta Stósz, a kisebbségi magyar irodalom elsősorban Pozsonyban szerveződött.

A közel egymillió magyarországi a hat és félszáz kilométer hosszú szlovák-magyar határvonal mentén élt, egy keskeny földrajzi sávban, így Trianon előtti értelmiségét zömmel elszívták a belső magyar területek szellemi központjai, elsősorban a majdnem mindent eluralzó Budapest. A felvidéki magyarság történetében akkor játszódott le először az, aminek az ötvenes-hatvanas évek fordulóján magam is szemlélője, majd mint kiadói és lapszerkesztő cselekvő részese lettem, hogy a majdnem-semből programszerűen, kimondottan is, *expressis verbis*, irodalmat kellett teremtenünk. Féltehetségek és dilettánsok kéziratából is olyan szövegeket kellett formálnunk, magam – ha jól számolom – háromszor is sírván a papír fölött, amelyek végül legalább a közölhetőség legalsó mértékét érték. Ha még nem irodalmat, legalább könyveket kellett produkálnunk, hogy a világ ebből is lássa, hogy vagyunk. Hírlapok és folyóiratok jelentek meg, kiadók alakultak, mozgolódtak a társadalomtudományok művelői, cseperedett a szépirodalom és a kritika, Masaryk elnök egymillió adományából létrejött az ún. Masaryk-akadémia, hogy aztán csúfosan ki is múljék – és így tovább. Nagy formátumú író tehetséget ez a közeg nem nevelt ki, nem futotta az idejéből, tizenkilenc-húsz év kevés egy ilyen feladatra, a Felvidék nem mérhető a nagy magyar szellemi hagyományú Erdélyhez. Márai Sándor, aki évekig Kassán élt és írt, Budapestre távozott, de érdekes módon a felfutó tehetségek, elsősorban a költők inkább Pozsonyon kívül mozogtak. Forbáth Imre a kommün bukásával Prágába menekült, ott is maradt Csehszlovákiában, majd a cseh emigrációval Londonig szökött, Győry Dezső, Mécs László, Vozári Dezső pedig különböző felvidéki helyszíneken kötött ki. A fontos hírlapok címe is jelzi, hol szerkesztették őket, és szerveztek körük kis szellemi góccokat: Kassai Újság, Kassai Napló, Kassai Munkás, Kassai Színházi Újság, Kassai Hírlap, Prágai Magyar Hírlap – tehát az ország két távoli pontján, nem pedig Pozsony

városában. A színes regionális és a viszonylag gazdag vallásfelekezeti sajtóval itt nem foglalkozhatunk.

A bécsi döntés a Szlovákia déli határa menti magyar sávot visszaadta Magyarországnak, s az írók túlnyomó többsége is az anyaországba került. A hamarosan önállósult Szlovákia területén maradt töredék magyarság két szellemi központot alakított ki: Nyitrát és Pozsonyt. Az utóbbit inkább a tehetetlenségi nyomatók vitte tovább, Nyitra pedig a város körül történelmileg kialakult és fennmaradt, népes magyar nyelvsziget, valószínűleg egy Árpád-kori székely telepítés kései utódai révén vált alkalmassá arra, hogy apró szellemi centruma legyen a töredék szlovákiai magyarságnak. (Csitár a hegyeivel, Kolon, Ghímes stb.) A kis központ kialakításában és életetésében Esterházy Jánosnak és pártjának is szerepe volt; a gróf a közeli Nyitraújlakon székelt, és közvetlen kapcsolatot ápolt a *Híd* című, több kötetes antológiát szerkesztő Mártonvölgyi Lászlóékkal. Pozsonyban Peéryék, Szalatnai Rezsőék éltették a magyar irodalmi folytonosságot, szintén Esterházy szellemiségében, a gróf politikai védőpajzsa alatt a Tiso-féle Szlovák Köztársaság röpke hat és fél esztendejében.

A II. világháború után Kárpátalját a Szovjetunió kebelezte be, s ezáltal a felvidéki magyarság lélekszáma eleve mintegy kétszázezer lélekkel csappant meg. A Beneš-dekrétumok dolga elég közismert, de a tények felsorolása nem árt. A két korábbi történelmi korszak írói, publicistái, művészei kevés kivétellel Magyarországon maradtak, Forbáth inkognitóban egy távoli cseh kórház orvosaként, Fábry Zoltán mánta falujában, naplóját írva Stószon, de mind-mind, akik a véres időket átvészelték, a közlés reménye nélkül. A magyarokat megfosztották állampolgárságuktól, szerepet a közigazgatásban és állami vállalatoknál nem játszhattak, a magyar sajtót és könyvkiadást betiltották, a hangos magyar szót úgyszintén, iskoláinkat bezárták, a pedagógusokat ezrével Magyarországra úzték, több mint negyvenezer magyart Csehországba toloncoltak, mintegy százezer magyart lakosságcsere címén az anyaországba telepítettek, az országhatárt lezárták, útlevelet kevés kivételezett személyt nem tekintve, szovjet mintára, senki sem kaphatott, a két országot láthatatlan vasfüggöny választotta el egymástól. A felvidéki magyarok pedagógusok, értelmiség és az anyanyelvű művelődés intézményi esélye nélkül maradtak. Rádióinkat, írógépeinket elkobozták, nyilvános könyvtárainkat likvidálták, magánkönyvtárainkat átfésülték. A XX. század derekán, a modern kultúra és civilizáció legújabb kori felívelése közben a szlovákiai magyar gyermekek öt évig nem tanulhattak anyanyelvükön, vagyis – könnyű belátni – semmi értelmeset meg nem tanulhattak. Sem alap-, sem szakismeretet, mert nem volt hol, és nem volt kitől. Ez a politika a felvidéki magyar gyermekek tízezreit fosztotta meg a közép- és felsőfokú képzés, illetve karrierépítés lehetőségétől. Akiben oltahatatlan vágy élt a tanulásra, kénytelen volt a rendszeres határsértésekkel járó, illegális magyarországi tanulmányokat választani, minden életkorban, minden fokon. Százával jártak – jártunk – át Sátoraljaújhelytől Sárospatakon át Miskolcig, Debrecenig, Budapestig, Győrig, Pápáig, Csurgóig, hogy csak a legfontosabb helyeket említsem, amíg nyílni nem kezdtek a felvidéki magyar iskolák Dunaszerdahelyen, Révkomáromban és a Csallóköz magyar falvaiban, később mindenfelé. Az első felvidéki értelmiségi nemzedék a magyarországi intézményekben hosszabb-rövidebb ideig oktatott-nevelt százakból verbuválódott.

A fordulat kezdetét az 1949. és 1950. év hozta meg. Nyílni kezdtek a valahogy itt maradt képzett és gyorstalpalással fölkészített tanítók-tanárok vezetete magyar oktatási nyelvű iskolák, megjelent a kommunista párt napilapja, az Új Szó, és létrejött a magyar politikai és szépirodalmi könyvek kiadója. Létrehívták a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Egyesületét, a Csemadokot, megalakult a szovjet mintájú hivatásos magyar népművészeti együttes, a NÉ-PES, fől számolása után a félhivatásos Ifjú Szívek, indult a magyar tanító- és tanárképzés, megnyílt a pozsonyi egyetem magyar tanszéke, majd pár év múlva a tájoló állami társulat színészeiből a révkomáromi székhelyű Magyar Területi Színház. Újabb hetilapok indultak, immár mind pozsonyi székhellyel, a pozsonyi kormányzat közelében, a szlovák laptulajdonosok és az arra hivatott szervezetek szigorú felügyelete alatt. Létrejött a Szlovák Írószövetség magyar szekciója, 1958-ban megjelent az *Irodalmi Szemle* c. folyóirat első és második száma, és versantológiában lépett az olvasók elé a felvidéki magyar költők második, Nyolcak néven emlegetett nemzedéke. Pozsony így vált a felvidéki szellemi élet és irodalom fő központjává, egyúttal az egyetemes magyar literatúra egyik nem elhanyagolható regionális centrumává. Az Antant botja csinálta a történelmi Magyarország és Szlovákia abszolút periferiáján, a hármashatáron, régen is, most is Bécs határ menti elővárosában, idegen nyelvi közegben, ki-kiújulól, hol fől szított, hol meg lehűtött etnikai feszültségek közt, de a magyar népesség lassú fogyása ellenében népesedve, immár több könyvkiadóval és négy folyóirattal. Sajnos, e pillanatban, a Madách-Posonium sorvadása révén magyar könyvesbolt nélkül.

Pozsony ma már nem kizárólagos központja irodalmunknak, több intézményünk is kivonult a fővárosból, hális tennek. Irodalmunk, általában kultúránk örvendetesen decentralizálódik. Somorját, Dunaszerdahelyt, Révkomáromot említhetném elsősorban, de Kassát is be-beinduló lapjával és Thália Színházával; kitűnő magyar iskoláival és konferenciáival. Persze, Kassa nyelve a reformkorban a német volt, ma szlovák (keleti szlovák és ruszin). A rendszerváltás után 9 ma is működő könyvkiadónk állt föl, 9 folyóiratunk és napi-, illetve hetilapunk jelenik meg, van egy társadalomtudományi intézetünk, a somorjai Fórum Intézet. Egy központi felvidéki tudományos könyvtárunk, a Bibliotheca Hungarica szintén Somorján él, van írószervezetünk, a SZMÍT (Szlovákiai Magyar Írók Társasága) mintegy 120 taggal, majdnem optimális iskolahálózatunk révkomáromi egyetemünkkel és református teológiai karunkkal, magyar tanszékekkel Pozsonyban, Nyitrán, Besztercebányán, Eperjesen, vannak különböző társadalomtudományos szervezeteink és szövetségeink, amelyek kutatóinkat tömörítik, működnek regionális múzeumaink, sőt központi múzeumunk is van már Pozsonyban, van Pátria Rádióink, és közösségünk a Szlovák Televízió 2. csatornáján legalább egy-egy rövid hírszolgálat idejére naponta képernyőre kerül.

Ez nagy vonalakban, de korántsem teljesen az immár négy Trianon utáni felvidéki korszakba szőtt pozsonyi városhistória vázlatos magyar irodalom- és művelődéstörténete.

(Pozsony – Posonium – Isztropolisz – Pressburg – Prešpork/Prešporok – Bratislava)